

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет
Факультет української філології
Кафедра української мови

Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри

Матеріали Міжнародної наукової конференції

5–6 листопада 2009 року

Кривий Ріг
«Видавничий дім»
2009

7. Иванова Л. П. К вопросу о соотношении употребляемости possessивных конструкций в современных славянских языках / Л. П. Иванова // Вопросы филологии. – 1976. – Вып. 5. – С. 3-10.
 8. Камова И. М. Типология possessивного значения: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. М. Камова. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 27 с.
 9. Колечко М. Д. Possessивные конструкции в украинском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. Д. Колечко. – К., 1995. – 25 с.
 10. Лонська Л. І. Структурно-семантичні особливості буттєвих речень в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. І. Лонська. – К., 2001. – 19 с.
 11. Молошная Т. Н. План выражения категории possessивности / Т. Н. Молошная, Т. М. Николаева, Т. Н. Свешникова // Категория possessивности в славянском и балканском языках. – М.: Наука, 1989. – С. 112-216.
 12. Николаева Т. М. Possessивность и другие содержательные категории в высказывании / Т. М. Николаева // Категория possessивности в славянском и балканском языках. – М.: Наука, 1989. – С. 216-247.
 13. Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Possessивность. Обусловленность / А. В. Бондарко, М. Д. Воейкова, В. Г. Гак. – СПб: Наука, 1996. – 229 с.
 14. Топоров В. Н. О некоторых предпосылках формирования категории possessивности / В. Н. Топоров // Славянское и балканское языкознание: Проблемы диалектологии. Категория possessивности. – М.: Наука, 1980. – С. 142-167.
 15. Этюды по типологии грамматических категорий в славянских и балканских языках / В. В. Иванов, Г. Н. Молошная, А. В. Головачёва, Г. Н. Свешникова. – М.: ИНДРИК, 1995. – 264 с.
- Mrazek R., Brym J. Semantika a funkce ruskeho genitivu s predlozkou "u" // Sbornik praci filosoficke fakulty Brnenske university. 1962. – A. 4-10.

УДК 811.161.2+81'367.2: 81'42

О. А. Остроушко

ЕПІЧНО-СПОНУКАЛЬНІ ЗАМОВЛЯННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МАГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Остроушко О. А. Епічно-спонукальні замовляння в українській магичній традиції.

У статті окреслено особливості структури та семантики однієї з груп багатозначних українських замовлянь – епічно-спонукальних замовлянь. Автор розглядає мовну організацію текстів у тісному зв'язку з їх магично-практичним призначенням та своєрідністю світоглядної системи, у межах якої створюються та функціонують заговорні тексти.

Ключові слова: замовляння, структура тексту, магична функція.

Ostroushko O. A. Narrative-imperative folk charms in Ukrainian magic tradition.

The article is devoted to the semantic and structural peculiarities of one group of Ukrainian some-phrase folk spells – narrative-imperative folk charms. The author considers the language organization of the texts in connection with their magic-practical task and singularity of world outlook system which magic texts are created and used in.

Key words: folk charm, text structure, magic function.

Магічна практика, зокрема вербальна магія, становить дуже особливу сферу народного життя. Антропоцентричний підхід, який передбачає погляд на культурні факти з позиції носія культури, дозволяє говорити про магію як певний світогляд, світовідчуття, певний спосіб співжиття зі світом – це переживання життя, образно-емоційне сприйняття й відображення довкілля (у слові, танці, малюнку тощо), зароджене в надрах первісного світогляду. Магія ґрунтується на визнанні, відчутті-віданні всеохопного зв'язку всього сушого. Це сфера не стільки розуму, логічного мислення, скільки інтуїції, емоцій, підсвідомості. Магія – сфера сакрального, утаємниченого розуміння-відчуття світу. У зв'язку з цим

магічна функція мови, на наш погляд, – це не використання мови в ситуаціях, коли адресатом є неістота, невідома “3-я особа”, потойбічні сили чи сили природи [4, 200; 1, 47]. Магічна функція передбачає використання мови в сакральній сфері буття народу й людини [3].

Замовляння складають важливу частину сакрального езотеричного досвіду народу. Ці тексти, що виникли тисячоліття тому, слід розглядати як яскраву словесну реалізацію, матеріальне втілення своєрідної світоглядної системи.

Наукове вивчення замовлянь, започатковане в ХІХ ст., має чимало здобутків. Так, культурологи, фольклористи, мовознавці досліджували генезис цього жанру усної народної творчості, своєрідність поетики, символіки, структурні, семантичні, граматичні особливості цих текстів, співвідношення слова й дії в заговірних ритуалах, екстралінгвістичні умови побутування замовлянь (роботи О. Потебні, Ф. Зелінського, А. Астахової, В. Петрова, М. Новикової, В. Харитонової, О. Свиридова, О. Павлова, О. Остроушко та ін.). Потребують цілісного опису окремі типи заговірних текстів у магічних традиціях різних народів. Завданням цієї статті є опис одного з типових для української магічної традиції різновидів замовлянь – епічно-спонукальних замовлянь.

Базові структури зазначеного текстового різновиду – двофразові. Організуючим центром тексту, основною його смисловою частиною є формула бажальна, спонукальна чи паралелістична – та, у якій передається інформація про бажання мовця, про мету магічного акту. Передуює їй розповідна формула, основна функція якої – інформувати про ситуацію, що дає підстави для виконання словесної магічної дії. Це може бути:

– повідомлення про дії магічних істот (та наслідки цих дій): *Ішов Ісус Христос через золотий мост та встромив золотий трост. Трост стала, кров перестала. Не йди, кров, не йди, бо буде тобі те, що тому чоловіку: в неділю муку меле, в п'ятницю пісню співає, батька-матір не почитає* (Онищенко); *Кузьма Дем'яна послав дуба рубати, сам став рабу Божому (ім'я) гризь глудати. Годі тобі, гризь, у кості стояти, йди ти берези ломити, гілля троцити, годі тобі кисть крутити* (СМ, 56);

– характеристика магічної істоти (й об'єкта замовляння): *Кури, кури рябенькі! В вас голови маленькі, а у рожденного і хрещеного раба Божого Івана велика голова. Скрикніть ви сон з усіх сторін на рожденного, хрещеного раба Божого Івана!* (УЗ, 102); *Ви, зорі-зоряниці, ви – божі сестриці. Ви високо літаєте, ви багато знаєте, де сир, де молоко. Принесіть в дійницю, вилийте в вімницю* (СМ, 86);

– повідомлення про дії мовця: ... *Прийшла я до тебе води брати і Господа Бога на поміч призивати. Як до тебе прибуває вода із гір, із ярів, із жерел, щоб так до мене усе добро прибувало* (Українці, 186);

– повідомлення про певну ситуацію, певний стан: *Понеділок з вівторком, вівторок із середою, середа з четвергом, четвер із п'ятницею,*

п'ятниця із суботою, а неділя – їдиниця: який мені молодик судиться, нехай такий і присниться (Дмитренко, 23).

Семантична єдність тексту, як бачимо, досягається кількома способами. По-перше (цей спосіб є найпоширенішим), потенційним суб'єктом бажаної дії є істота (предмет, речовина), названа в розповідному висловленні. По-друге, сусідні висловлення об'єднуються спільністю об'єктів дій. На мовленнєвому рівні це виявляється через повтор і займенникову заміну. По-третє, зв'язок між висловленнями може бути вербально не вираженим, імпліцитним. Висловлення в тексті об'єднуються на основі позамовних зв'язків. Так, останній наведений приклад – замовляння “на сон”: проти неділі (перше висловлення, власне, і вказує на час виголошення тексту) загадують сон, щоб дізнатися про судженого.

У замовляннях-оберегах, що мають розглядувану структуру, перша частина є повідомленням про магічне просторове огороження мовця: *Виходю я з дому, Мати Божя за мною, а ангели впереді. Храніть мене в путі* (Онищенко); *“Хрест в ногах, хрест у головах, хранителі по боках. Храніть мене з вечора до півночі, з півночі до світа... (Онищенко).* Констатуючи факт наявності магічних істот чи предметів по різні боки від себе, мовець тим самим припиняє доступ до себе усім шкідливим силам і впливам.

Ускладнення текстової структури епічно-спонукальних замовлянь відбувається двома способами. Перший полягає в розширенні розповідної частини тексту, яка може містити два (рідко – більше) висловлення: *Йшли пусто молодички з пустими цєпами на пустий тік молотити пусту пшеницю. Насипали її в пусті мішки, завезли до пустого млина. Мельник пустий – млин пустий. Дай, Боже, щоб у нашої (ім'я) ніколи не було пусто в животі і на тілі* (СМ, 65); *Не пішком йде мій ворог, а на вовку їде, жабою осідлався, а гадюкою поганявся; не дорогою йде, а здвигжсям та болотом. Здвигжся та болото обходять, а на вовка тюкають, а на жабу плюють, а гадину б'ють: щоб так на його весь мир хрякав і плював, і до своєї ласки не приймав!* (УЗ, 187). У другому випадку текст містить кілька спонукальних чи бажальних конструкцій, які є або функціонально рівноправними, або не-перше висловлення з цього ряду виконує функцію підсилення магічного впливу найчастіше через конкретизацію, уточнення бажання: *Зорі, зірниці, єсть вас на небі три рідні сестриці, четверта хрещена народженна Марія. Ідіть ви, зберіть ви красу, покладіть на хрещену народженну Марію. Які ви ясні, красні межі зірками, щоби така була красна межі дівками* (УЗ, 40); *“Добрий день, пороги! Я не прийшла, а прийхала чорним волом, стала перед вашим столом. Щоб ваші зуби і язики стали проти мене, хрещеної, колом. Щоб ви дивилися на мене, як на Матір Божу. Щоб ви любили мене, як Матір Божя любить свого Сина* (СМ, 40). Зрідка текст має по кілька розповідних і спонукальних (бажальних) конструкцій, що, проте, не означає його значного обсягу: *Їхали три брати:*

Петро, Павло і святий Юрій, ще їде сам Господь на сивій кобилі. Бог кобилу мечем січе, кров не тече, – так і ти, руда, не йди. Запікайся, кров, заговорюйся, кров, замовляю тебе не сам своїми духами – Господніми науками! (УЗ, 65). Останнє перформативне висловлення наведеного тексту може бути покваліфіковане як закріпка замовляння.

За описуваною структурою утворені майже всі (за незначним винятком) замовляння від зміїних укусів на зразок *На морі, на лукомор'ї стоїть дуб розложистий, барзо хороший; на тому дубі цариця-Яриця. Будь же ти милосердна, будь милостива: посилає ти три сестри: Марію-Полумарію, Анну-Полуанну, Лукер'ю-Полулукер'ю, нехай виймуть зуб від гадини рябої, від польової, від трав'яної, від земляної, від водяної, від жовтопузом, від жовтобрюхом, від хатньої!* (УЗ, 149). Перша частина цих замовлянь – повідомлення про місце розташування магічного суб'єкта, до якого звертаються по допомогу – змії: *В чистім полі синє море. У синім морі стоїть чорний явір, на яворові соколине гніздо; в тому гнізді гадина Тетяна* (Українці, 283); *На морі на Діяні, на острові на Кияні, там стояв дуб, а в дубі дупло, а в дуплі гніздо, а в гнізді цариці...* (УЗ, 150). Це – типові приклади оформлення локативів на позначення просторового розміщення магічного персонажа на основі послідовного називання просторових координат одної через іншу в напрямку зменшення їх обсягу. Простір замовлянь – концентричний: море – на морі острів – на острові дуб (камінь та ін.) – на дубі (камені та ін.) магічний персонаж. Кількість ланок може скорочуватися до двох (море – на морі дехто), а може й зростати до чотирьох-п'яти. Такий простір, на думку М. Новикової, є нічим іншим, як круговою моделлю святилища або концентричного лабіринту [2, 207]. Концентрична модель простору замовлянь, як свідчать приклади, може мати зрідка й інші семантичні компоненти: *над муковим полем* – груша – у груші *цариця Єлина* (УЧ, 42), Сіонська гора – Вавілон-город – у ньому *цариця Вольга* (УЗ, 154), Сіянські гори – морські плити – Семенове гніздо – у ньому *Олена-змія* (УЗ, 151), Осіянська гора – яблуня – золоте гніздо – у ньому *цариця Швелуха* (УЧ, 44), поле (степ) – грушка – золота кровать – на ній *змія* (УЗ, 148), під сонцем, під лісом – верба – сімсот коренів – сімсот канатів – на них *цар Хан і цариця Ханиця* (УЗ, 146), енісейська гора – свиняче гніздо – у ньому *цариця-совиця* (Воропай, 351).

У другій частині тексту мовець, звертаючись до змії, просить її “вийняти зуби” – знешкодити укуси – або наказати своїм служникам (змія як володарка “нижнього царства” має свій почт) зробити це. У цьому виявляється давнина й архаїчність персонажа: змія амбівалентна – чинить шкоду, і до неї ж звертаються по допомогу. Текст може містити й дві спонукальні конструкції, друга з яких уточнює, конкретизує бажання: *Розлилося синє море. На синьому морі стоїть дуб: під тим дубом лежить змія неусипуця. Загадає ти своїм панам, десятникам, і звели всім своїм нищим, нехай прийдуть, возьмуть зуби і степовим, і луговим, і куцим, і*

самим злючим. Нехай прийдуть, возьмуть зуби од шерсти корови рябої (Воропай, 351). Крім того, для розглядуваних замовлянь характерне функціонування формул погроз, які виконують функцію підсилення магічного впливу останнього спонукального висловлення: *На морі, на окіяні, на острові, на Буяні, стояв дуб дубнястий, під тим дубом сиділа черепаха, всім гадином старшаха. Гадино ти, гадино, научай ти своїх племят, а то я найду такого чоловіка, Середу і П'ятницю їсть, та й тебе з'їсть* (УЗ, 158).

Змія персоніфікується, нарікається власним ім'ям, кожне з яких свідчить про певне значення, яким стародавні люди наділяли змію: *Веретинця* (УЗ, 150) поєднує змія з веретеном, яке є магічним предметом – “прядеться” нитка людського життя [2, 217], *Киляна, Іляна* (УЗ, 150), *Єлина* (УЧ, 42) підтверджують водяну символіку змії, *цар Савул, цариця Олена* (УЗ, 152), *цариця Вольга* (УЗ, 154) – християнські імена-атрибути царственості (викривлені імена константинопольської цариці Єлени, київської Ольги та біблійного царя Саула) [2, 217]. “Вийняти зуб” у змії означає також вийняти лихо, позбавити шкоду можливості “увійти” в людину, оскільки укуси у світі замовлянь, як твердить М. Новикова, – не просто фізична дія, а дія магічна, як і всяке проникнення вглиб чогонебудь [2, 217].

Значна кількість “зміїних” замовлянь, розроблена зміїна атрибутика не означають, що за давніх часів східні слов'яни переживали навалу змій. Річ у тім, що змії усвідомлювалися як переносники, якщо не іпостасі, “уроків”, “прозорів”, хвороб, тому й слід їх найдетальніше перераховувати задля повного вигнання. Це дає підставу припустити, що певна кількість замовлянь, які зараз сприймаються як спрямовані проти зміїних укусів, у давнину могли мати інше утилітарне спрямування.

Таким чином, багатьом замовлянням різних тематичних груп властива структура “повідомлення – волевиявлення”. Смісловим стрижнем таких текстів є паралелістична, бажальна чи спонукальна магічна формула, яка міститься після розповідної частини, що виконує функцію інформування – повідомляє про дії магічних істот, мовця, характеризує певну ситуацію, стан світу, магічну істоту. Таким чином мовець указує на ті обставини, які дають йому можливість висловити певне волевиявлення й сподіватися на його реалізацію в майбутньому.

Список умовних позначень

Воропай – Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. – [у 2-х т.] – Т. 1. – К.: МВП “Оберіг”, 1991. – 450 с.

Дмитренко – Дмитренко М. Народні повір'я / М. Дмитренко. – К., 1994. – 67 с.

СМ – Словесна магія українців / [упоряд., авт. передм. В.Фісун]. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 102 с.

УЗ – Українські замовляння / [упоряд. М.Н.Москаленко; авт. передм. М. О. Новикова]. – К.: Дніпро, 1993. – 308 с.

Онищенко – інформант Онищенко Катерина Демидівна (1917-2003 рр.), с. Мала Олександрівна Великоолександрівського району Херсонської області

Українці – Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упоряд., прим. та біограф. нариси

А.П.Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка]. – К.: Либідь, 1991. – 640 с.

УЧ – Українські чари / [упорядн. О. М. Таланчук]. – [2-ге вид., стереотип.]. – К.: Либідь, 1994. – 96 с.

Література

1. Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка (К вопросу о предмете социолингвистики) / В. А. Аврорин. – Л.: Наука Ленинградское отделение, 1975. – 276 с.
2. Новикова М. О. Коментар // Українські замовляння / [упоряд. М.Н.Москаленко; авт. передм. М. О. Новикова]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 199-306.
3. Остроушко О. А. Аспекти реалізації магічної функції мови / О. А. Остроушко // Мандрівець. – 2002. – № 3. – С. 41-45.
4. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Р. Якобсон // Структурализм: “за” и “против”: сб. статей. – М.: Прогресс, 1975. – С. 193-230.

УДК 811.161.2*18

Maryan Skab

SPECIFIKA APELACE V ČEŠTINĚ OČIMA UKRAJINISTY

Скаб Мар'ян. Специфіка апеляції в чеській мові очима українця.

У статті описано найважливіші з погляду українця особливості вияву функціональної сфери апеляції (зверненої мови) у сучасній чеській мові: використання форм кличного відмінка, застосування “викання” як одного із способів апеляції, своєрідне лексико-семантичне наповнення назв адресата мовлення.

Ключові слова: апеляція, вокатив, “викання”, звертання

Skab Marian. Peculiarities of Appellation in Czech from the Ukrainian linguist's Point of View.

The article deals with the most important peculiarities of expression of the functional sphere of appellation (addressed speech) in the modern Czech language from the Ukrainian linguist's point of view: use of the Vocative case forms, use of the 2nd person plural as one of the ways of appellation, original lexical-semantic filling of the names of the speech addressee.

Key words: appellation, Vocative case, 2nd person plural, appeal.

Každý národ během svého dlouhodobého vývoje vytváří vlastní specifické jazykové prostředky, jejichž speciální funkcí je navazování a udržování verbální komunikace mezi nositeli příslušného jazyka. Takové jednotky a konstrukce, jež tyto jazykové prostředky vytvářejí, nazýváme prostředky apelace (termín K.Bullera [9]).

K nim patří vokativ a osobní zájmena pro 2. osobu sg. a pl. jako substantivní formy apelace, a také imperativ jako slovesná forma apelace. Kromě toho jako specifické vystupují i syntaktické konstrukce, jimiž se apelace vyjadřuje. V tomto článku jsme chtěli popsat národní specifiku českých jazykových prostředků a syntaktických konstrukcí apelace. Děláme to z pohledu současného ukrajinského jazyka. Z tohoto hlediska má čeština a ukrajinština mnoho společného. Jak správně napsal polský lingvista A. Siečkovski: «Najpełniej – i to nie tylko na gruncie jez. zachodniosłowiańskich, ale w całej tej rodzinie językowej – reprezentowany jest wołacz w języku czeskim» [5, 254]. Nicméně, co se týče východoslovanských jazyků tento pád zachovala v největší míře ukrajinština.

Pro češtinu, stejně jako i pro ukrajinštinu, jsou platné tytéž tendence rozvoje daných gramatických forem. Například, v obou jazycích jsou známa